

Kurcz Ádám István

Gion Nándor temetői¹

Gion Nándor prózájában az egyik legfontosabb helyszínt a temetők jelentik, ennek ellenére a közelmúltig megjelent szakirodalomban alig foglalkoztak velük önállóan.² Kivétel ez alól egy doktori (PhD) dolgozat, amely egy teljes fejezetet szentel a témának, viszont ebben is inkább a *sírkő* és a *sírhant* mint Gionnál többször előforduló tárgy és jelenség kerül fókuszba, ráadásul a művekbeli előfordulásuk felsorolásán túl nem sok tér jut szerepük vizsgálatának³. Ez indított arra, hogy behatóbban elemezzem ezeknek a különleges helyszíneknek a Gion-művekben betöltött szerepét, amihez több kultúratudományos megközelítési mód is kínálkozott. Elsőként a Maurice Halbwachs, valamint Jan és Aleida Assmann nevével fémjelzett emlékezet-szemponitú megközelítési módok adódtak⁴, amelyek reménybeli doktori dolgozatomban számos más helyén is egyedülálló elemzési lehetőségeket jelentenek; így inkább egy kifejezetten a terekre kidolgozott, Michel Foucault által elgondolt térelméleti megközelítésre támaszkodtam, minthogy a heterotópia fogalma, illetve az erről való gondolkodás, a „heterotopológia” a temetők esetében különösen jó értelmezési keretet nyújt.

Michel Foucault heterotópiáknak nevezi az olyan valóságos tereket, amelyek az összes többi térrel kapcsolatban állnak, de minden más helyszíntől különböznek; amelyek egy adott kultúrában megtalálható minden egyéb létező helyszínt egyszerre képviselnek, de amelyek mégis kívül esnek minden más helyen. Ezek a terek abszolút módon „mások”, mint mindazok, amelyekre reflektálnak, és amelyekről szólnak.⁵

1 Jelen írás 2013. szeptember 5-én a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen *Filológia és Irodalom* címmel rendezett konferencián *Temetők (és más heterotópiák) Gion Nándor Szenttamásán* címmel rövidített formában és kezdetlegesebb állapotban előadásként elhangzott, és a konferencia kötetében megjelent, valamint az újvidéki magyar tanszék *Tanulmányok* című tanszéki évkönyvében megjelenés előtt áll.

2 Megállapításom az alábbi, 1150 tételt tartalmazó bibliográfia átnézésén alapszik: Horváth Futó Hargita: *Gion Nándor bibliográfia*. Újvidék, Családi Kör Kft. 2010.

3 Uő: *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék, 2010. 133–138.

4 Maurice Halbwachs: *A kollektív emlékezet*. III. fejezet. *A kollektív emlékezet és az idő = Olvasókönyv a szociológia történetéhez*; Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2004; illetve különösen Aleida Assmann: *Az emlékezés terei = Debreceni disputa*, 2004. okt. 4–12.

5 M. Foucault (1926–1984) francia filozófus *Eltérő terek* című műve volt jelen írásomban gondolatmenetének vezérfonala. Sutyák Tibor fordítása = *Nyelv a végtelenhez – Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–155. A tanulmány másik magyar fordítását Erhardt Miklós az *exindex* online képzőművészeti folyóiratban 2004-ben jelentette meg *Más terekről* címmel, és itt érhető el: <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253>

Foucault hivatkozott tanulmányában a tükör jelenségének és a temető nyugati kultúrában betöltött helyének és funkciójának taglalásával érzékelteti legjobban a heterotópia fogalmát. A tükör Foucault szerint olyan valós létező, amely valamiképpen visszahat arra a helyre, amelyet a tükörben önmagát szemlélő egyén elfoglal. A szemlélő a tükört nézve először a saját hiányát konstatálja azon a helyen, ahol áll, minthogy „odaát” látja magát; majd pedig a virtuális „odaáti” nézőpont segítségével határozza meg a valós helyét. A tükör heterotópiaként működik, minthogy a helyet, amelyet a szemlélő elfoglal, egyszerre teszi a teljes környező térrel viszonyban álló valóságos helyé; de irreálissá is, mivel az „odaát” található virtuális ponton keresztül konstruálódik meg. Gion legfontosabb regényében, a *Latroknak is játszott tetralógiában*⁶ az egyik fő motívumot, a Virágos katona képét, illetve annak képbeli „terét” is tekinthetjük ilyen, az „ideáti” valóságot sűrítő, és azzal vitázó, illetve számára megoldást kínáló tükörszerű képződménynek, illuzórikus helynek. A temetők is értelmezhetők egyfajta tükörként, minthogy olyan terek, amelyek – a mai európai kultúrában legalábbis – a települések periferiáján, tehát „máshol” helyezkednek el, mégis kapcsolatban állnak az adott település vagy társadalom összes helyszínével, hiszen minden családnak, minden lakosnak vannak hozzátartozói a temetőben, így az adott település társadalmának képe tükröződik bennük. Foucault híres előadásában lényegében hét pontban foglalja össze azoknak a tereknek az ismérveit, amelyeket heterotópiáknak nevez, illetve példákat is hoz arra, hogy mely tereket gondol az általa bevezetett fogalom körébe tartozóknak.⁷ Az alábbiakban az ő gondolatmenetét követem, szükség esetén pedig kifejtem vagy egyértelműsíttem a nála homályos megfogalmazásokat.⁸

Foucault első pontja szerint minden kultúrában léteznek ún. válság-heterotópiák és ún. deviancia-heterotópiák. Az előbbiek olyan kivételezett szakrális vagy tiltott terek, amelyek azok számára vannak fenntartva, akik a közösséggel való viszonyuk alapján a válság állapotában vannak, az utóbbiak pedig ezekkel rokon terek: ilyen helyekre azok kerülnek, akiknek viselkedése a közösség által elvárt normáktól eltérő, deviáns.⁹

6 Dolgozatomban Gion Nándor műveinek idézésekor – a *Virágos katona* és a *Rózsaméz* kivételével, amelyeknek 1982-es budapesti kiadására (= Gion Nándor *Latroknak is játszott*, 2 regény, Budapest, Magvető Kiadó, 1982) hivatkozom – a Noran Kiadó által megkezdett és a Noran Libro Kiadó által befejezett eddigi egyetlen, ötkötetes életműkiadást használtam. A művek kötetekbeli helyét helytakarékoság okán a dolgozatban mindenhol rövidítve jelzem:

Életmű/I. = *Latroknak is játszott*, Budapest, Noran Kiadó, 2007;

É/II. = *Börtönről álmodom mostanában*, Budapest, Noran Kiadó, 2008;

É/III. = *Az anyagi vigasság*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2010;

É/IV. = *Műfogsor az égből*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2011;

É/V. = *Véres patkányirtás idomított görényekkel*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2012.

7 Erhardt Miklósnak, az előadás egyik fordítójának a jegyzetei szerint Foucault ezt az 1967-ben írott előadásjegyzetét csak 1984 tavaszán engedte – revízió nélkül – nyomdába. Az eredeti francia kiadásnak a következők a bibliográfiai adatai: *Dits et écrits* 1984, *Des espaces autres* [= 'Más helyekről'] (előadás jegyzete, Cercle d'études architecturales, 1967. március 14.), Architecture, Mouvement, Continuité, n° 5, 1984. október, pp. 46–49.

8 Foucault szövege Erhardt Miklós szerint is tele van homályos megfogalmazásokkal – amint arról a tanulmány elé írt jegyzetében olvashatunk –, és hozzá kell tennem, hogy emiatt nyitott kérdésekkel is, ezért a bizonytalanságok eldöntésére a francia eredetinek mindkét magyar fordítását használtam.

9 A mi kultúrkörünkben meglévő válság-heterotópiák közé sorolja Foucault például a nászéjszaka helyszínéül szolgáló szállodát; a deviancia-heterotópiák közé a pszichiátriát és a börtönt, a kettő határterületére pedig az öregek otthonát.

Foucault második tétele, hogy egy közösség a történelme során precízen meghatározott rendeltetésű heterotópiáinak új, az eredetitől teljesen eltérő funkciót adhat. Amennyiben a közösségnek az adott helyel összefüggő kérdéskörrel vallott felfogása változik, azzal párhuzamosan a vele kapcsolatos heterotópiájának a szerepe is átértékelődhet.¹⁰

A harmadik pont alapján heterotópiának számítanak azok a helyek is, amelyek zavarba ejtenek azzal, hogy saját egyetlen helyszínükön képesek megjeleníteni több, egymással önmagukban inkompatibilis, sőt akár egymásnak ellentmondó teret.¹¹

A negyedik elv alapján kimondhatjuk, hogy a heterotópiák gyakran a hagyományos időn kívülre mutató üzenetet hordoznak, ezáltal rendelkeznek az idő- és értékszembesítés képességével. Az ilyen heterotópiák kizökkentik az embereket hagyományos időérzékelésükből, és időfelfogásuk relativitásával szembesítik őket. Ezek a terek ezt jellemzően vagy funkciójuk, működésük hangsúlyozott időszakosságával¹², vagy (látszólagos) állandóságukkal, kvázi-örökkévalóságukkal érik el.¹³

Az ötödik tétel azt mondja ki, hogy a heterotópiák általában nem szabadon megközelelhetők, mint egy köztér, hanem valamely, bizonyos feltételek megléte esetén működő nyitó-záró rendszer részlegesen elszigeteli őket a külvilágtól. Az ilyen helyekre vagy kötelező a belépés, mint a laktanyába, a börtönbe (és előbb-utóbb persze valamennyiünknek a temetőbe), vagy bizonyos rítusoknak, megtisztulásnak kell alávetnünk magunkat, bizonyos gesztusokat kell megtennünk, hogy engedélyt kapjunk a belépésre, mint némely szakrális tér esetében.

Foucault hatodik tétele szerint némely heterotópiának az a feladata, hogy egy illúziókkal teli teret teremtsen meg annak érdekében, hogy hétköznapi élettereink szintén illuzórikus volta lelepleződjék azáltal, hogy szembesülünk a közte és a heterotópia között meglévő különbségekkel és hasonlóságokkal. Van aztán olyan heterotópia is, amely hétköznapi tereink tökéletlensége miatti kárpótlásként olyan valós térként szolgál, amely annyira tökéletes, annyira jól elrendezett, amennyire átlagos tereink rendezetlenek és tökéletlenek. Az első csoportba tartozónak tart Foucault némely régen volt híres nyilvánosházakat; a

10 A temetők mint heterotópiák szerepének átértékelődése földrajzi elhelyezkedésük változásán is jól követhető. A települések periferiájára kerülésük, ugyanakkor a halottkultusz felértékelődése tükrözi, hogy civilizációnknak hogyan változott a halálhoz és a halottakhoz való viszonya, illetve a lélek halhatatlanságában való hite az elmúlt évszázadokban.

11 Nyugati kultúrkörünkben a színház kínálozik példaként, minthogy a színpadon olyan helyszínek követhetik egymást, amelyek egymástól idegenek. A Keleten pedig a kert számít hasonló, rendkívül gazdag jelentésekkel és tulajdonságokkal bíró kulturális térnek. Figyelemre méltó, hogy a temető – természetesen, de Gionnál olykor hangsúlyosan és többletfunkcióval is – leggyakrabban szintén kert formáját ölti – l. alább!

12 Foucault azokat az üdülőfalvakat említi példaként, amelyek az év nagyobb részében üresek és kihaltak, és azokat a vásártereket, amelyek csak évente néhányszor népesülnek be árusokkal. Gion Nándornál a temetők mellett ilyen típusú heterotópiának számít például tetralógiájának (*Latroknak is játszott*, Budapest, Noran Kiadó, 2007) egyik legfőbb színtere, a Kálvária, ahol évente csak egyszer, húsvétkor gyűlnek össze a hívők.

13 A változó időben a változhatatlan múltat összegyűjtő és bemutató, ezáltal a jelent a múlttal szembesítő könyvtár és múzeum mellett a temető megint példaként kínálozik. Pusztá léte is az örökléttel vagy legalábbis a folyamatos elmúlással szembesíti a jelenben (még) élőket.

másodikba pedig azon utópisztikus elvek szerint fölépített, falanszterszerű gyarmati telepeket sorolja, amelyek „Isten országát” akarták megvalósítani a Földön.¹⁴

Végül Foucault a legigazibb heterotópiának tartott létezőnek, a hajónak – mint úszó térdarabnak, mint önmagába zárt (hely nélküli) helynek stb. – sokrétű jelentéseivel foglalkozik, így mutat rá, hogy a hajó nem véletlenül vált olyan fontos toposszá és a képzelet egyedülállóan gazdag forrásává az irodalomban.

Gion Nándor műveiben számos, a heterotópia fogalmi körébe eső helyszín megjelenik. A temetőkön kívül leginkább ilyen a *Börtönről álmodom mostanában* című regényben a fő helyszíneket jelentő többféle büntetés-végrehajtási intézmény, amelyek olyannyira tükrözik, illetve leképezik a kinti, a szabad világot, hogy ezáltal a „kint” és a „bent” határvonala teljesen elmosódik, egyenlőségjel kerül közéjük, sőt akár fel is cserélődnek.¹⁵ Hozzájuk hasonló a *Postarablók* című ifjúsági regény fő helyszínéül szolgáló postaépület is. Az oda-bent kifejlődő események az egész társadalom működését karikírozzák, így a „felnöttek” világának görbe tükröt tartanak.¹⁶

Gion több elbeszélésében megjelenő heterotópiák még a hajó, illetve a vele nagyon sokban rokon vonat poszta. Utóbbira legjobb példa a *Nem baleset lesz* című novella¹⁷, amely végig egy elátkozott, köztes-európai „seholt” jelképező vonaton játszódik; az *Engem nem úgy hívnak* című regénynek¹⁸ pedig egy, a boldogságot szimbolizáló uszály az egyik legfontosabb színtere. Ugyanakkor például a *Latroknak is játszott tetralógia*¹⁹ főhősei, a mezőőr Gallai István és a haramia Török Ádám kenyérkereseti módjuk által lesznek képesek a legtöbbek által elérhetetlen „folyamatos máshol levés” – tehát szintén egyfajta heterotópia – lehetőségére. Az, hogy folyton ellenőrizhetetlen, bizonytalan helyen (úton, valahol a határban, a földeken, a tanyákon stb.) tartózkodnak, egyiküknek a családja előtt leplezett szerelmi viszonyokra, a másiknak a társadalom előtt titkolni akart banditaéletmódra ad lehetőséget. Mégis, talán a temetők azok a heterotópiák, amelyek Gion legtöbb művében megjelennek, ráadásul nagyon sok értelmezési lehetőséggel is szolgálhatnak, ezért a következőkben velük foglalkozom részletesebben.

Temetők Gion önéletrajzi jegyzeteiben és egyéb, nem hangsúlyozottan önéletrajzi témájú műveiben is nagyon gyakran szerepelnek. Valóság és fikció viszonya Gion műveiben egyébként is sokszor kibogozhatatlan.²⁰ „Fiktív” műveiben is rengeteg életrajzi és egyéb valóságelemet találunk, míg a *Naplók*, sőt még az *Interjúk* is²¹ olyan stilisztikailag szépirodalmi minőségű megnyilatkozásokat tartalmaznak, amelyeknek olykor még a tartalmuk is stilizált. Ezért dolgozatomban mindegyik műcsoportot bevonom a vizsgáldásba.

14 Ezekkel a heterotópiákkal érzem én rokonnak Gion tetralógiájában azokat a *nem valós* tereket, amelyekbe Gallai István a jelen keserűségei előtt menekülve akkor kerül, amikor a Kálvária egyik stációképpen a *Virágos katonát* szemlélve révületbe esik. Ilyenek azok a szintén csak Gallai István fantáziájában élő, tehát hangsúlyozottan képzeletbeli helyek is, amelyeket akkor ismerünk meg, amikor a szeretőinek mesél róluk, hogy szédítse őket. (Ezeket a helyeket egyébként Foucault ugyanebben az előadásában inkább az *utópia* kategóriába sorolná.)

15 Gion Nándor 1990. *Börtönről álmodom mostanában* = É/II. 249–468.

16 Uó: 1972. *Postarablók* = É/III. 91–164.

17 Uó: 1997. *Nem baleset lesz* = É/IV. 500–504.

18 Uó: 1970. *Engem nem úgy hívnak* = É/III. 7–89.

19 Uó: *Latroknak is játszott*, 4 regény, Budapest, Noran Kiadó, 2007.

20 Nem véletlen, hogy az újabb szakirodalom a napló műfaját az *autofikció* névvel illeti, l. pl. Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló*, L'Harmattan, Budapest, 2003.

21 *Véres patkányirtás idomított görényekkel*, Budapest, Noran Libro Kiadó, 2012.

A visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az író szenttamási szülőháza éppen az – akkoriban még megvolt – német temető kapujával szemben állt.²² Sőt, Gion első gyermekkori élménye is tulajdonképpen temetői élmény. A háború végén, amikor Szenttamáson húzódtott a frontvonal, és az ellenséges csapatok a falu közepén lövöldöztek egymásra, a falusiaknak a falu réjtjén, a két frontvonal között húzódo lövészárkokban kellett menedéket keresniük. (Az, hogy a sírok puszkaporos helyzetben védelmet nyújthatnak, a *Sortűz egy fekete bivalyért* című regényében majd meg is jelenik.²³) Egy lövedék éppen Gion mellett vágódott be a lövészárk falába úgy, hogy a robbanás betemette őt. Alig tudták élve kikaparni a föld alól. Ez a trauma nemcsak mint a be- és kitemtetés, föld alóli újjászületés halál közeli élménye hagyott benne egy életre nyomot, hanem kisebbségi-közösségi identitásának, illetve e tekintetbeli veszélyeztetettségének tudatának kialakulásához is nagyon erősen hozzájárult: „A világra való első emlékezetes és kellemetlen rácsodálkozásom óta – amikor is kikaptak a föld alól – mindvégig megmaradt bennem a veszélyeztetettség érzése. Az az érzés, hogy azt a közösséget, amihez tartozónak érzem magam, legalább két oldalról ellenségnek nézik, de néha még több oldalról is.”²⁴ – „Akkor én is majdnem bekerültem a magyar temetőbe”²⁵ – állapítja meg még Gion a történetekről, nagyon szemléletesen utalva a temetőknél az identitás kérdésében betöltött szerepére. Ehhez hasonló, elsősre talán fölöslegesen részletezőnek, sőt egyenesen hivataloskodónak tűnő megfogalmazással találkozunk a *Virágos katona* című regényben is, amikor Gilikének, a helyi társadalomban a legutolsó számító árva kanászfiúnak a haláláról olvasunk: „Még aznap el is temették a római katolikus temetőben.”²⁶

Gion fenti mondatai mutatják, hogy – különösen kisebbségi környezetben – az itt maradók számára mennyire fontos, hogy melyik temetőbe kerül valaki. Ez a tény ugyanis a közösség számára nyilvánvaló módon mutatja meg, hogy az ember meg tudta-e őrizni életében – egészen holtáig – a ráhagyományozódott legfontosabb közösségi identitáselemeknek, jelesül a nemzetiségi és a vallási örökségnek a minimumát. Az utóbbi feltételnek például Gion példakép nagyapja, Gallai István nem felelt meg, akit a szenttamási plébános nem is volt hajlandó eltemetni, minthogy nem gyónt meg halála előtt, ami pedig Szenttamáson akkor még a „minimumhoz” tartozott.²⁷ A továbbélő közösség szempontjából fontos tehát, hogy az elhunytat az adott közösséghez tartozónak tekintik-e még halálakor is: méltónak bizonyul-e arra, hogy a közösség által bevett szertartások keretében kerüljön a temetőjükbe, és lehetőleg a családi sírboltba, illetve hogy a közösség anynyelvén kerül-e a fejfára a neve. Gion több írásában is utal rá, hogy ez nem mindenkinek

22 A művekben Romoda ácsmester házával azonosítható, és a „Keglovics” utcában áll, valós földrajzi helye: Popovača venac u. 30.; az író születésekor Sutjeska utca 30. Vö. Görömbei András 1981. *Kimeríthetetlen forrás. Gion Nándor válaszol Görömbei András kérdéseire* = É/V. 208.

23 „Húzódtatok a sírkövek mögé – mondta Szível András. – Elég nagy lesz a robbanás. Mindenki fedezéket keresett. Mi hárman [...] a Szmilák család kriptája mögé húzódtunk.” Gion Nándor 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 283.

24 Erdélyi Erzsébet – Nobel Iván 1993. „...izgalmasan kezdődött eszmélésem a szülőföldemen.” *Beszélgetés Gion Nándorral* = É/V. 235

25 *im.* 234.

26 Gion Nándor 1973. *Virágos katona = Latroknak is játszott*, 2 regény, Budapest, Magvető Kiadó, 1982. 104.

27 „A halála okozott egy kis gondot, mert a pap nem volt hajlandó eltemetni. Mivel ő nem volt hajlandó meggyónni. Márpedig Szenttamáson a halál előtt kötelező volt a gyónás! Valahonnét egy másik faluból kellett papot hívti, mert a család egyházi temetést akart. Azt mondta, nincs beszélőnivalója a pappal. A szomszédokkal igen, velem igen, de a pappal nem. Elhatároztam, ha nem lesz, aki elbúcsúztassa a sírnál, majd én elbúcsúztatom. De a szomszédos faluból mégis eljött a pap, és eltemette.” Ónody Éva 2002. *A nagyapa regénye. Utolsó beszélgetés Gion Nándorral* = É/V. 285.

sikerül maradéktalanul, nagyapja mellett bizonyos tekintetben neki magának sem, hiszen bár ő sosem tagadta meg a nemzetiségét, de a szülőföldjét elhagyta.²⁸

Gion írásából az érezhető, hogy ha nem, vagy csak felemásan sikerül megtartani ezeket a hagyományokat, akkor az milyen fájdalmas tud lenni. A *Kétféltűek a barlangban* című regény szeretetre méltó Hornyák tanár urát öngyilkossága után például nem pap búcsúztatta, hanem az iskolaigazgató, ezért a hagyománytisztelő öregasszonyok megszólták, mondván: „*ezek a kommunista temetések nagyon siralmasak, és nem érnek semmit.*”²⁹ A regény másik halottja, a kis muzulmán Rahmánovics Hasszán a magyar tannyelvű ipariskolában még a kisebbségi magyarok között is kisebbségének számított – ezért Gion „legkisebbségibb” regényszereplőjének tarthatjuk. Őt szintén teljesen világi módon temették el, sőt, nemhogy egyházi vagy vezető világi személy nem volt jelen a ceremónián, de a családjából sem jött el senki: csak az osztálytársai mondtak búcsúztatót, és a többi szertartáselemet is ők találták ki. Ezt utólag egyikük az öregasszonyokhoz hasonlóan szintén méltatlannak találta; azt mondta, hogy „*úgy temették el a Szegény Kis Rahmánovicsot, mint egy kutyát.*”³⁰ Gion egy barátja esetében pedig, akinek egész életében problémás volt a nemzetiségi identitásához (nevéhez, neveltetéséhez, anyanyelvéhez, közösségéhez) fűződő viszonya, mindez végzetesen és véglegesen kifejeződött sorsának abban az egyetlen, az író által megfigyelt utolsó mozzanatában is, hogy a nevét végül úgy írták a fejfájára, hogy „*Hajdú Ljudevit.*”³¹

Mínthogy a temető és a síremlék az élet teljességének, illetve a valahová tartozásnak a jelképe, sőt fontos kelléke is Gionnál, így akinek eleve nincs temetője vagy sírja, ahová kerülhetne a halála után, az számít a legelhagyatottabbnak vagy a legszámkivetettebbnek az adott társadalomban. A (nyilván) katolikus temetőben, annak is a legszélén elhantolt Szegény Kis Rahmánovicson kívül Dimitrij, a Szenttamásra vetődött orosz katonaszökevény történetében is hangsúlyosan előkerül ez a probléma³², ahogy az 1944-es zsidó³³ és az 1944–45-ös magyar áldozatokkal kapcsolatban is.³⁴

Nem történik viszont aránytévesztés a művekben: öncélú halott- vagy kegyeletkultusz nem fordul elő Gionnál. Számára az élet sokkal fontosabb, mint a szép temetés vagy az igényes síremlék. Az előbbinek az író szerinti fölöslegességére, sőt hiábavalóságára mutat az az irónia, amivel az ilyen események leírásában találkozunk³⁵; az utóbbi jelentőségének lekicsinylésére pedig a következő idézet a példa: „*A temető szélén rozsdás pléh Krisztus, a tövén egy elhanyagolt sír. Lapos földbucka, benőtte a gaz, a fejfát valaki biztosan feltűzlte...*”

28 „Haldoklott az utolsó nagy Gion Szenttamáson. Én eljöttem onnan, a nevemet nem véstem bele a közös sírköbe.” Gion Nándor 1994. *Napló részletekben* = *É/V.* 43. Giont Budapesten, a Farkasréti temetőben temették el, sírkövébe nem véstek keresztet: http://www.magyarso.com/hu/2012_08_30/kultura/31301/

29 Gion Nándor 1968. *Kétféltűek a barlangban* = *É/II.* 80.

30 *im.* 116.

31 Uő: 1990. *Szegény Hajdú Laciról és Harag Györgyről* = *Napló részletekben* = *É/V.* 82.

32 Dimitrij, az orosz katonaszökevény így bánkodik Szenttamáson: „*Lehet, hogy kifaragok magamnak egy sírkövet. Csak még azt nem tudom, hogy hol állítsam fel a sírkövet. A zsidó temetőben vagy a német temetőben? Nagyon szép, csöndes hely mind a kettő. Kár, hogy nincs itt egy orosz temető.*” Uő. 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = *É/III.* 503.

33 „*Én nem nézhetem meg az apám sírját – mondta Korniss Flóra. – Elégették az apámat, és sehol sincs neki sírja!*” Uő: 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = *É/III.* 478.

34 – „*Magát mindig tiszteltem. De leginkább Török Ádámot. Visz néha virágot a sírjára? – Nincsen sírja. A csatornába dobták és leúszatták a Tiszába.*” Uő: 2002. *Aranyat talált* = *É/I.* 793.

35 Vö. pl. Gion Nándor 1994. *Izsakhár* = *É/II.* 549–550.

– A jeltelen sírban nyugvó okos nazarénusnak viszont – és ez a fő – irigylésre méltóan gondtalan és hosszú élete volt.³⁶

Az életrajzhoz visszatérve, Gion kisgyermekkorában a felhagyott német temetőbe vonult el játszani, ahol magába szívhatta az örökre lezárult múltnak, ráadásul egy karakteres kisebbségi közösség múltjának valamiképpen jelenvalóságát. Tizenkét éves korában aztán barátaival a magyar temetőben egy 1944-es áldozat sírjánál ásta el palackposta formájában a jövőnek szóló üzenetként nemzeti hitvallását. Igen, rögtön el is temette, minthogy olyan gondolatait írta le benne, amelyeket akkor kimondani sem volt szabad.³⁷ Szép mondanivalónak is lehetne venni ugyan, hogy a föld azt is befogadja, amit a világ kivet magából, de ugyan miféle világ az, ahol a gyermeki vágyakat rögtön temetni kell, még mielőtt ki lehetne mondani őket?

Számunkra most még érdekesebb, hogy a temető mint a foucault-i terminológia szerinti ún. válság-heterotópia is feltűnik Gionnál – életrajzában és műveiben is. Gion kamaszkori válsága idején ugyanis a közeli zsidó temetőbe bujdosott ki. Az azt megelőző napon, hogy életében először és végleg munkába állt, ebben a temetőben engedte meg magának utoljára, hogy elsírja magát: itt búcsúztatta el gyermekkorát.³⁸ A német temetőbe vonult el aztán tanulni, amikor az egyetemi felvételre készült.³⁹ Az utóbbit jelképes cselekedetként is értelmezhetjük: Gion, aki közössége leghívebb krónikásává lett, az ősök sírjain készült fel hivatására, arra, hogy megőrizze és továbbadja hagyományait és emlékeiket.⁴⁰ Hogy ez mennyire jól sikerült neki, arról nem sírfelirata vall, de majdnem: a szülőházán lévő emléktábla mint *szenttamási* (és nem pedig például mint magyar) íróról emlékezik meg róla.⁴¹

A temető aztán a *Zongora a fehér kastélyból* című regényben mint Foucault szerinti ún. deviancia-heterotópia is feltűnik. Dimitrij, a sokak által néma örültnek tartott orosz katonaszökevény csak a temetőben lelhet nyugalmat.⁴² Ám Dimitrij temetői tartózkodása sem teljesen zökkenőmentes, hiszen a temető szakrális vagy tiltott tér is, ahová bizonyos jogosultságokkal lehet csak belépni⁴³, amelyeknek meglétét a temető önkéntes őre, Korniss

36 Gion Nándor 1968. *Kétéltűek a barlangban* = É/II. 92.

37 „Én akkortájt és még sokáig nem éreztem otthon magam, túl gyakran kellett dadognom idegen nyelveken, ezért már vagy tizenkét éves koromban ponyvaregényeken hizlalt fantáziámmal kockás füzetlapokon gyönyörűen leírtam hitvallásomat, amelyben fennen hangoztattam magyarságomat és bizakodásomat a szebb jövőben, a tintával és gyöngybetűkkel leírt szöveget rajtam kívül még két barátom aláírta, a kockás füzetlapokat beletettük egy dunsztosüvegbe, cukorspárgával celofánt kötöttünk rá, és az üveget alkonyatkor elástuk a temetőben egy sírhant mellé, amely sírhant alatt egy derék magyar férfi nyugodott, akit a háború vége felé derékban kettéfűrészeltek egy rozsdás keresztrágó fűrészszel.” Gion Nándor 1995. *Önérzetesen* = É/V. 328.

38 „leültem a sírok közé, belegondoltam, hogy teljesen megváltozik az életem, és elbőgtem magam. Akkor sírtam igazából utoljára eddigi életemben.” Uő: 1994. *Napló részletekben* = É/V. 36.

39 Uo. 38.

40 Görömbei András 1981. *Kimeríthetetlen forrás. Gion Nándor válaszol Görömbei András kérdéseire* = É/V. 208.

41 Az emléktábla képe megtalálható itt: <http://archiv.magyarso.com/arhiva/2004/mar/10/kepek/gion16.jpg>

42 „Alig látogatta már valaki a két pusztulásnak indult kis temetőt, legtöbbször talán Dimitrij, az orosz katonaszökevény járkált errefelé ásóval a vállán, és minden értelmesebb cél nélkül. Dimitrij egyébként most is ott volt a zsidó temetőben, a Lusztig család sírboltján üldögélt, ásójára támaszkodva lógatta bozontos fejét, talán a nagy Oroszországról gondolkozott, de lehet, hogy azon csodálkozott, hogy ő hogyan maradt még életben e sok halott között.” Gion Nándor 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = É/III. 476.

43 L. fent Foucault ötödik tételét!

Flóra, az utolsó szenttamási zsidó asszony nem feltételezi róla. Sírbrablónak nézi⁴⁴, holott az orosz szinte rendeltetésének megfelelően használja az emlékhelyet: imádkozni szokott a sírokon ülve.⁴⁵

A temetők elsősorban a kegyelet, az emlékezés és az emléképolás színterei, és mint ilyenek, nagyon beszédesek egy közösség gondolkodására, mentalitására nézve. Mint mindenütt, úgy a szenttamási magyar és szerb temetőkben folyó kultusz is elsősorban magukhoz a temetésekhez kötődik, illetve a hagyományos vallásos keretek közötti, például halottak napi megemlékezéseket jelenti. Mivel ezek meglehetősen megszokott funkciók, nem is kerülnek elő túl hangsúlyosan a művekben. Maguknak a temetéseknek a leírásán kívül⁴⁶ leginkább egyszerű hasonlatokban találkozunk velük.⁴⁷ A Schröder fivérek történetében viszont Gion érzékletesen mutatja be, hogy a temetői megemlékezés mennyire fontos is lehet az emlékezők számára: a Schröder fiúk az életüket kockáztatták azért, hogy egyszerű meglátogathassák az apjuk sírját.⁴⁸

Az a szándék, hogy a háború végén elmenekült, immár idegenben élő Helmuth Schröder az apjának sírkövet akar állíttatni Szenttamáson, arra az ősi és alapvető emberi vélekedésre utal, hogy nem hal meg az, akire emlékeznek⁴⁹, illetve hogy az emlékez(t)és fenntartásához a tárgyi emlékmű is milyen sokban hozzájárul.⁵⁰ Ugyanez a hit motiválja az *Ezen az oldalon* című regényben azokat a magyarokat, akik tartós fából csinálnak fejfát közeli barátjuknak⁵¹, meg azokat a német szülőket is, akik tehetősebbek lévén fényképet is tetettek a márványba szeretett kislányuk, Gizike Schladt sírján.⁵² A síremlékek a közvélekedés szerint úgyannyira biztosítják azoknak a személyeknek az emlékezetben való továbbél(t)ését, akikre utalnak, hogy télen is gondolni kell őket, például le kell söpörni

44 Gion Nándor 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = É/III. 477–478.

45 „Én a temetőben szoktam imádkozni – mondta Dimitrij. – Itt nagyon csendes a német temető és a zsidó temető. Ott szoktam néha imádkozni.” im. 497.

46 „És eljöttek mások is, köztük egy csomó öregasszony, akik eljárnak minden temetésre és megsíratnak boldogboldogtalant... Berecz Máté plébános szép hosszú beszédet mondott, és időnként felolvasott a bibliából, főleg Ezékiel könyvéből. [...] Aztán a kántor énekszóval elbűcsúztatta Ácsi Lajost a barátaitól, de senkit sem nevezett meg a barátai közül. Végül Berecz plébános imádkozott egy sort a ministránsokkal, meg énekeltek is, és ekkor a földbe eresztették Ácsi Lajos koporsóját. Fodó tanár úr kis göröngyöt dobott a koporsó után, és odamentek a téglagyáriak és még sokan mások, és ők is földet szórtak a koporsóra. Aztán Szivel András, a temetőcsősz bekotorta a földet a sírgödörbe, és a földbe szúrt egy fakeresztet. Berecz plébános megszentelte a sírt, és megint imádkozott.” Uő: 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 359.

47 „Temetési menetnek nézhették volna őket, ha a férfiak nem tartották volna a kezükben a szép, fehér sétatálcákat.” Uő: 1976. *Rózsaméz = Latroknak is játszott, 4 regény*, Budapest, Magvető Kiadó, 1982. 287.; „Olyan volt a temető, mint halottak napján alkonytájában, amikor gyertyák égnek a sírokon.” Uő: 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 317.; „Hangosan zokogott, néha kiáltozott is, mint a siratóasszonyok virrasztáskor és temetéskor.” Uő: 1997. *Ez a nap a miénk.* = É/I. 684.

48 „A rendőrök úgysem fogják elhinni, hogy az apja sírja miatt jött ide – mondta Szivel Sanyi. – Addig fogják verni, amíg be nem vallja, hogy ellenséges ügynök, és akkor elviszik a szigetre. – Bizonyára letartóztatnak, ha megtudják, hogy itt vagyok – mondta Helmuth Schröder szomorúan. – Illegálisan szöktem át a határon. De mindenképpen látni szeretném az apám sírját. Ma éjszaka majd elrejtőzöm valahol, és holnap kimegyek a temetőbe.” Uő: 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = É/III. 474.

49 Már a Gilgames eposzban is találkozunk vele!

50 Gion Nándor 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból* = É/III. 508.

51 „az ácsmester és Kiss Kurányi vastag, kemény oszlopból faragták ki a fejfát, nehogy megrohadjon egyhamar”. Gion Nándor 1971. *Ezen az oldalon* = É/IV. 133.

52 „– Ki az a Gizike Schladt? – kérdezte Bergernek a fia. – Itt van eltemetve a német temetőben – mondta az idősebbik Kiss Kurányi gyerek. – Rajta van a fényképe a sírkövön. Opana azt mondja, hogy a legszebb halott volt, akit valaha is látott. Szép volt és tiszta.” im. 118.

róluk a havat, hogy láthatóak legyenek.⁵³ Sőt, a sírkövek a nyelvben olykor még azonosítva is lesznek az elhunytakkal. A sírkövdöntés történetében ezt olvassuk: „A Beck Ervint sokkal nehezebb lesz ledönteni – mondta Kiss Kurányi. – Vigyük mégis a Gizike Schladtot.”⁵⁴

Ahogy a fejfa vagy a sírkő egy személyre vagy egy családra emlékeztet, úgy a temető egy egész közösségnek állíthat emléket. Rendkívül erőteljesen jelenik meg Gion műveiben az az elszánt küzdelem, amelyet a kihalás szélén álló kisebbségi közösségek utolsóként megmaradt tagjai folytatnak azért, hogy fenntartsák a sírkeretek mint eltűnt közösségek utolsó közösségi tereit, hogy ily módon biztosítsák legalább a közösség emlékének továbbélését.⁵⁵ Más tárgyi emlékek ugyanis talán már nincs is, mint a temető: „a félhülye Sebestyén gyerek” például hiába próbált meg még egy fényképet szerezni Gizike Schladról, az csak egyetlenegy példányban, a sírján volt megtalálható – amíg össze nem zúzták.⁵⁶

A zsidó temetőt őrző Korniss Flóra és a német sírkeretet gondozó Krebs Rézi közösségek emlékének – mint az azokat képviselő élő személyek – talán az utolsó életben tartói. Velük együtt a sírkőfaragó orosz katonaszökevény Dimitrij és a fejfakészítő magyarok az emlékezet fizikai munkásaiként jelennek meg Gionnal. Hozzájuk hasonlóan a megemlékezés, és ezáltal a közösségi identitás nagyon fontos lelki-szellemi munkásai természetesen a siratást végző öregek, illetve a temetési szertartást általában vezető egyházi személyek és kántoraik.⁵⁷ A hivatásos lelki vezetőkéhez hasonló szerepbe kerülhetnek viszont világiak is. Ilyenek a fentebb említett regényekben szereplő „beugró” búcsúztatók; sőt volt, hogy maga az író⁵⁸ vagy regénybeli alteregója, M. H. J. került ebbe a helyzetbe.⁵⁹ Idetartozik még a temetéseken szomorú Ady-verseket szavaló „Lirikusok bandája” nevezetű fegyenc-kórus a *Börtönről álmodom mostanában* című regényben⁶⁰, és az elvetélt költő, Hugyik Mihály is, aki verses halottbúcsúztatók írásában kamatoztatta csekély költői talentumát.⁶¹

Gionnal többféle elveszett értéket is megillet a végtisztesség. Nemcsak ember, hanem némely állat, sőt kivételes esetben elvontabb dolog is méltó lesz rá, hogy rituálisan megemlékezzenek róla. A *Sortűz egy fekete bivalyért* című regénynek már a címe is a szeretett

53 „[az unokám születésnapján] játszottam a gyerekekkel, délután pedig letisztítottuk a havat a német temetőben a Krebs család sírboltjáról és a Schankok kriptájáról.” Gion Nándor 2002. *Aranyat talált* = É/I. 791.

54 *im.* 61.

55 „A német temetőben egy német asszony gondozta a sírokat. Őt nem gyűjtötték be a felszabadítók, mert ügyes magyar férje volt, aki összebarátkozott az új hatalommal, a német rokonok azonban gyűjtőtáborba kerültek, és nagyon úgy nézett ki, hogy éhen halnak ott, mielőtt elküldenék őket Németországba. [...] A zsidó temetőben egy fekete ruhás, sovány asszony járkált mindennap. Haláltáborból jött vissza, azt hiszem, ő volt az utolsó őshonos zsidó kis szülővárosomban, sirrablókától őrizte a temetőt. Fekete ruhájában feltűnő jelenség volt a fehér márvány sírkövek között.” Gion Nándor 2002 e. *A nőkről* = É/V. 44–45.

56 Uő: 1971. *Ezen az oldalon* = É/IV. 142–143.

57 „meghalt a német tanító [...] Valaki még aznap elment Verbászra, elhozta onnan az evangélikus lelkészt, és másnap eltemették.” Uő: 1973. *Virágos katona* = *Latroknak is játszott*, 4 regény, Budapest, Magvető Kiadó, 1982. 123.

58 „A temetőben öt vagy hat szombatista pap fogadott, rendkívül udvariasak voltak, megkérdezték, hogy mikor és hol akarok beszélni, azt mondtam, hogy elsőként akarok szólni a halottas ház előtt. Természetesen belegyezték, én elmondtam a beszédemet, pontosabban felolcástam, így nem figyelhettem meg, hogy bárki is meghatódott volna. Ezután jöttek a szombatista lelkészek. Én magyarul beszéltem, ők felváltva magyarul és szerbhorvátul. Két nyelven söpörtek le a porondról. Hosszabban, szenvedélyesebben és politikai utalásokkal beszéltek. És a szombatista énekkar egyházi dalokat énekelt.” Gion Nándor 1993 e. *Rádiós világ* = É/V. 53–54.

59 Uő: 1994. *Izsakhár* = É/II. 548.

60 Uő: 1990. *Börtönről álmodom mostanában* = É/II. 252.

61 „Hugyik Mihály rengeteg verset írt, és mindegyiket elénekelte a temetőben, sokan sírtak és sokan megállapították, hogy Hugyik Mihály jó kántor és jó költő.” Uő: 1994. *Mint a felszabadítók* = É/IV. 410.

állat emlékére leadott díszlövésre utal⁶², de Gionnál vannak még különlegesebb emlékezésrítusok is. A fentebb leírtat, a nemzeti hitvallásnak a temetőben való elásását életrajzi ténynek vehetjük. Egy másikat, a kiskamaszok sírkerülő babonáját, amit a mimetikus (cselekvéssorral való) emlékezés kategóriájába sorolhatunk, a rafinált írói képzelet szüleményének kell tartanunk. A regénybeli kisfiúk vélekedése szerint az 1941-ben, '42-ben, '43-ban és '44-ben (a rövid magyar uralom egy-egy évében!) elhunyt Hofanesz testvérek, Paula, Angéla, Blanka és Noémi sírjának⁶³ a megkerülése, illetve a szerencsétleneken való őszinte és hangos szánakozás fordíthatja csak jobbra a sorsukat. A sírkerülő fiúk számára az emlékezés kötelességként tétéleződik: a közösség tagjai csak akkor várhatják sorsuk jobbra fordulását, ha életben tartják a múlt emlékét, oly módon, hogy őszintén és látványosan sajnálkoznak fölötte.⁶⁴

A kislányok elhalálzási éve mindenképpen szimbolikusak, és annak lehet tekinteni Hofanesz János (talán a nagyapjuk?) elhunytának 1914-es évszámát is, hiszen abban az évben kezdődött az a háború, ami a nemzeti tragédiához vezetett. Ezzel szemben „Hofanesz (szül. Vécsey) Etelka” halálának 1922-es dátuma valószínűleg azért nem például a fenti sorozatba illő 1918-as vagy 1920-as évszám, mert az már túl direkt utalás lenne. Az utolsó, az 1922-es évszámmal tehát az író ügyesen tereli el a figyelmet a fentebbi dátumok szimbolikus voltáról. Horváth Futó Hargita anyakönyvi kutatásai szerint míg például az ugyanebben a regényben emlegetett Szlimák család és sírboltja ma is megtalálható Szenttamáson, addig Hofanesz vezetéknevű személy nem élt (és nem is hunyt el) ott azokban az években.⁶⁵ Ez is arra mutat, hogy valamilyen különleges írói szándék állhat a sír és a kultusz megkreálása mögött. Még akkor is, ha éppen Gion – szerintem azért, hogy célzása nyilvánvalóságáról még jobban elterelje a figyelmet – ugyanebben a regényben arra is utal, hogy azért haltak meg korán a kislányok, mert a háború miatt gyengék voltak, amit az egyik elemző el is fogadott „valódi” okként.⁶⁶ Sokkal valószínűbb, hogy az író ennek a babonának a megkonstruálásával a közösségi emlékezet életben tartásának fontosságát hangsúlyozza, illetve a rítusba csomagolva egy álcázott utalást tesz a visszavágyott magyar világra, amely iránti nosztalgiára a regény megírásának idején, 1982-ben máshogy nem lehetett célozni.

Annál a Gionnál, aki *Testvérem, Joáb* című regényében már pályakezdőként is képes volt olyan tabukat feszegetni, mint az 1944-es vérengzések⁶⁷, más műveiben is jó eséllyel gyaníthatók efféle, egyeseken leplezett célzások. Ennek a műnek az előzményével, *A káróka-*

62 Uő: 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 255–364.

63 „egy lapos családi kriptá volt a főbejárat és a temetőcsősz háza közelében. Termésköböl készítették a tetejét, a termékőbe fehér márványlapot ágyaztak, ebbe egy kis díszes keresztet, és hat nevet véstek a következő sorrendben:

Hofanesz Paula – 1941, élt fél évet

Hofanesz Angéla – 1942, élt 27 napot

Hofanesz Blanka – 1943, élt 42 napot

Hofanesz Noémi – 1944, élt 4 hónapot

Hofanesz János – 1914 †

Hofanesz (szül. Vécsey) Etelka – 1922 †” im. 266.

64 im. 266–267.

65 Horváth Futó Hargita 2010. *Lokális kontextus, elbeszélői szerepkörök és a szövegek átjárhatósága Gion Nándor opusában*. Újvidék, Bölcsészettudományi Kar, 2012. 136.

66 Vö. Elek István 2010. *A szeretet vizsgáló ereje. Gion Nándor ifjúsági regényeiről* = É/III. 527.

67 Gion Nándor 1969. *Testvérem, Joáb* = É/II. 5–115.

tonák még nem jöttek vissza című regénnyel kapcsolatban⁶⁸ például hadd jegyezzem meg itt egy újabb felvetésemet – hátha az egyik támogatja a másikat –, hogy tudniillik a címben is szereplő csúf kárókatónák csak úgy fogadhatók el a boldogság visszavárt madaraiént, ha elképzelhetőnek tartjuk, hogy másféle katonákra kell gondolni. Az pedig valószínűleg még inkább ilyenféle mederbe tereli asszociációinkat, ha tudjuk, hogy ugyanebben a regényben csak a daru, „a magyarság egyik megbecsült ősi vadmadara”⁶⁹ még a kárókatónáknál is elérhetetlenebb, még reménytelenebbül visszavágyott madár. Így utalhat az előbbi madár gyakori emlegetése az időben közelebbi, a több személyes emlékekkel könnyebben felidézhető negyvenes évekbeli „kis” magyar világra; míg az utóbbi arra a korszakra, amikor még darutollat viseltek a kalapjukon az urak meg a legények: tehát még az első háború előtti békeidőkre, illetve az utánuk való vágyakozásra.

Visszaulva Foucault negyedik tézisére, Gion temetői tehát nemcsak abból a szempontból heterotópiák, hogy csupán évente egy-két alkalommal, például halottak napja környékén népesülnek be élőkkel, (mint például a szintén időszakosan üzemelő vásártérek vagy a Gion tetralógiájában olyan fontos helyszíneként szereplő Kálvária), hanem azért is, mert komoly idő- és értékszembesítő funkcióval bírnak. „A majdnem élet találkozik itt a folyamatos elmúlással.”⁷⁰ Ezek a temetők tehát folyton és „örökké” emlékeztethetik az itt maradottakat, de nemcsak személyekre, hanem egész – kiirtott vagy elüldözött – közösségekre is, akik már többféle értelemben is „odaát” vannak, sőt még akár korszakokra vagy eszmékre is, amelyeket máshol, máshogy emlegetni sem szabad.

A temetők viszont legtöbbször nem lidérces, hátborzongató helyként jelennek meg a művekben, mint a Gionnál gyakori gyermeki nézőpont alapján is várnánk, hanem a legkülönfélébb tevékenységekre alkalmas, otthonos térként. A hagyományos és megszokott temetői tevékenységek mellett lehet itt játszani, kincset el- és kiásni, macskát kínozni, virágot szedni, lődözni, illetve csak keresztülhaladni rajta, ha úgy könnyebb az eljutás valahová.⁷¹ A sírkertek tehát Gion műveiben természetes módon tűnnek fel mint köznapi történések helyszínei, illetve fontos szerepük van nagyon sok elbeszélés terének tagolásában⁷², illetve a helyszínek tájolásában.⁷³ (Külön tanulmányt érdemelne, hogy a nem kimondottan vallásos Gionnál a temetők mellett a mindenkori templomok is milyen fontos, szinte állandó igazodási pontot jelentenek a művek térszerkezetében. A templomok központi helyzete és orientációs funkciója Gion realizmusához nagyon is illően ezeknek az épületeknek a települések földrajzi szerkezetében általában központi elhelyezkedésére is utal, de ezen túl nyilván a közösség identitásában, lelki-szellemi orientációjában betöltött meghatározó szerepére is.)

68 Uő: 1977. *A kárókatónák még nem jöttek vissza* = É/III. 165–253.

69 Gunda Béla 1977. *daru* szócikk = *Magyar néprajzi lexikon*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 555.

70 Gerold László 2011. *Utószó* = É/IV. 707.

71 „Általában a folyó és a temetőfal között húzóódó gáton mentünk az iskolába, meg erre jöttünk hazafelé is, mert ez volt a legrövidebb út.” Gion Nándor 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 265.

72 „A Keglovics utca csak egy sor házból állt. A másik oldalon rozsdás drótkerítés húzóódott; amögött volt a temető: szétmálló földkupacok meg kökeresztek, ahová még nem értek a sírok, ott krumpliföldek voltak. A temető mögött kásás, kis folyó lapított, amely nyáron nagyon keskenyre zsugorodott, és tele volt zöld hínárral.” Gion Nándor 1966. *Keresztvívő a Keglovics utcából* = É/IV. 40.

73 „a temetők mögül a Zöld utcaiak válaszolgattak, ők is vidám lövöldözéssel ünnepelték a karácsony éjszakáját” Uő: 1973. *Virágos katona* = *Latroknak is játszott*. 2 regény, Budapest, Magvető Kiadó, 1982. 128.; „A temető mögül, a kanyargó, kis folyó felől ilyenkor kellemes, hűvös levegő áramlott a Keglovics utcába [...] A szoba egyetlen ablaka a temetőre nézett” Uő: 1971. *Ezen az oldalon* = É/IV. 120.

Meghökkenő lehet viszont, hogy a temetők, amikről azt szoktuk meg, hogy a településeken kívül, vagy legalábbis azok perifériáján helyezkednek el, Gion Nándor több írásában – a korabeli Szenttamás valós térszervezésének megfelelően – a „Keglovics” utca környékét, azaz nagyon sok cselekmény színterét körbefogják. A legfontosabb történések sokszor vagy a temetők által közrefogott utcákban játszódnak, vagy konkrétan magukban a temetőkben, vagy valahol a temetőkhöz képest: „*temetők fogták körül a házakat, kaszáló sorrendben, vagyis jobbról balra így: a görögkeleti szerb, a katolikus magyar, a zsidó, a református német, a nazarénus és az ókatolikus temető. Mindezt átkarolta a tiszta vizű kis folyó.*”⁷⁴

Persze sosem veszíti el teljesen misztikáját ez a tér. Van, hogy Gion a temetőkhöz kötődő babonás néphitre utal⁷⁵, de realizmusába még éppen beleférő módon ő maga is köt különös dolgokat a temetőkhöz, például hogy furcsa lényeket származtat onnan: az *Ezen az oldalon* című regényben egy nevezetes hermafrodita baromfőről, illetve egy biológiailag lehetetlen időben kikelt egész baromfi-fészekaljéről olvasunk, amely ősszel került elő a temetőből.⁷⁶

A fantáziát mindig megmozgató *kincs* is lehet a föld alatt több műben, amire általános utalás történik a *Postarablók* című regényben, ahol a gyerekek sírrablásra készülnek.⁷⁷ Az elhurcolt zsidóknak a Szentháromság-szobor tövében elásott kincse az *Aranyat talált* című regényben – már a mű címe is erre utal – valóságos gazdagságot szerez⁷⁸, a *Sortűz egy fekete bivalyért* című regényben pedig az állítólag elmenekült német téglagyáros, Schank Frici által elrejtett, az egyik főhős által elixírnak tartott pálinkát sikerül kiásni a föld alól.⁷⁹ Talán nem véletlen, hogy a kincs ezekben a történetekben a település múltjának végérvényesen lezárt fejezeteihez kötődő, azaz már csak az emlékezetben élő közösségekhez, illetve az ezekhez tartozó személyekhez kapcsolódik. Az a tény, hogy a faluból elhurcolt zsidóktól, illetve a kitelepített németektől származnak a csodás leletek, az elveszett múltban rejülő pótolhatatlan értékekre, illetve ezek felszínre hozásának és megőrzésének fontosságára hívhatja fel a figyelmet.

Figyelemre méltó az is, hogy a temető – természetesen, de Gionnál olykor hangsúlyosan és többletfunkcióval is – leggyakrabban az oly gazdag jelentésekkel telítődött *kert* formájában van jelen. Paradicsomkertként, ami az eszmények kertje – de az ártatlanság elvesztésének kertje is. Az *Ezen az oldalon* hősei szexuális beavattatására a temető végében

74 Füzi László 1998. „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését.” *Gion Nándorral beszélget* Füzi László = É/V. 264

75 „Gonosz hely az, túl közel esik a temetőhöz, még a vadállatok is elszöknek onnan – mondta Velezné” Gion Nándor 1985. *Az angyali vigasság* = É/III. 396.

76 Gion Nándor 1985. *Az angyali vigasság* = É/III. 398, 406.

77 „*azt terveztük, hogy felbontjuk a temetőben a régi sírokat, összeszedjük az aranyholmit, amit a halottakra aggattak, amikor eltemették őket, aztán elmegyünk valahova, egy olyan szigetre, ahol mindig meleg van, magunkkal visszük Fenyvesi Erikát is, és aztán mi hárman nagyon boldogok leszünk.*” Uő: 1972. *Postarablók*. É/III. 93.

78 Uő: 2002. *Aranyat talált* = *Latroknak is játszott*. Noran Kiadó, Budapest, 2007. 705–905.

79 „*Mit ástott el Schank Frici? – kérdezte a pap. – Két hordó finom barackpálinkát – mondta Ácsi Lajos. – Mielőtt elment, valahol a téglagyárban elásott két hordó első osztályú barackpálinkát. Most ott nemesedik a földben, és várja a gazdáját.*” Uő: 1982. *Sortűz egy fekete bivalyért* = É/III. 278. „*Fekete Péter belekotort a földbe, valami koppant. Eldobta a csákányt, és térdre esett, mint az oltár előtt a templomban. Óvatosan, kézzel szedegette ki a földet, és egyszer csak előbukkant a hordó. Ott álltunk körülötte, ő meg ránk emelte tekintetét, nagyon hálás volt és nagyon boldog. Már nem öregedett tovább. És nem is köhögött. – Ne nyúljon hozzá senki – suttogtá. – Majd én... Majd én kiemelem.*” im. 350.

kerül sor: a kisfiúk itt leskelődnek a méhészlány, „Szent Erzsébet” után⁸⁰, aki később itt veszíti el ártatlanságát. A fiúk aztán itt veszítik el illúziójukat, és nőnek fel, amikor megtudják, hogy eszményük már nem tiszta.⁸¹ Ezért a szépek – és mivel halottról van szó – változhatatlan tisztának tartott Gizike Schladt sírján állnak bosszút. Amíg hittek a tiszta szerelemben, rituálisan virágot hordtak Gizike sírjára, valahányszor meglesték meztelenül fürdő szerelmüket⁸², de miután csalódtak eszményükben, ugyancsak jelképes cselekedetet végeznek: összetapossák a virágokat és szétzúzzák a síron lévő fényképét.⁸³ Az összetört fénykép helyreállításának kísérlete eleve kudarcra van ítélve: az elveszett illúzió sosem állhat helyre, Gizike Schladt képét lehetetlen újrafényezni.⁸⁴ Az *Angyali vigasság* című regényben pedig azt olvassuk – és mint az előbbi esetben, valószínűleg szintén a felnőtté váláshoz kapcsolódó beavatási rítusnak kell tartanunk –, hogy két bevaló fiú „fogadásból” egy héten át boszorkányhírű asszonyok sírján aludt a temetőben.⁸⁵

Gion műveiben tehát a pusztuló temetők, hogy újból Foucault harmadik tézisére utaljunk, szinte zavarba ejtenek azzal, hogy saját egyetlen helyszínükön képesek megjeleníteni több, egymással önmagában inkompatibilis, sőt akár egymásnak ellentmondó teret: többek között a múlt, az emlékezet és a kultusz helyét, a játék és a pihenés terét, ugyanakkor és egyidejűleg a földhözragadt praktikum terét is.

Gion Nándor pályájának minden szakaszában (elején, közepén és végén is) írt olyan regényeket és novellákat, amelyek a számára szokatlanul otthonos temetők közötti térben helyeződnek el. Ezeket a műveket olvasva időnként az az érzésünk, mintha minden köznapi dolog is a temetők körül történne. Bár Gion maga számol be arról, hogy valós életrajzi helyek által ihletett tereket vázolt fel írásaiban⁸⁶, mindamelllett nem lehet egyszerűen szimbolikusnak is nem tartani, a sokat szenvedett délvidéki, és különösen a szenttamási magyarság sorsát példázó képnek venni, hogy az emblematisz délvidéki történet temetői díszletek között, illetve gyakran konkrétan sírok fölött játszódik.⁸⁷ Hadd szóljunk most csak annyit a vidék történetéről, hogy a legtöbb, a mai Vajdaság területén fekvő magyar településnek volt ún. „nagyszaladása” 1848–49-ben, illetve némelyiknek

80 „Egy napon már kora délelőtt három kisfiú: a két Kiss Kurányi gyerek és Bergernek, a feltalálónak a fia sátrat kezdett építeni a temető végén burjánzó ördögécernacserjék és ecetfák között. [...] Leültek a puha, zöld levelekre, lábukat maguk alá húzták, a sűrű ördögécernacserjék eltakarták őket a folyó felől és a temető felől is, szótlanul, csendben várták Szent Erzsébetet, a méhészlányt.” Gion Nándor 1971. Ezen az oldalon = É/IV. 115.

81 *im.* 118–119.

82 „Ettől kezdve minden délután a sátorban hasaltak, a sűrű ördögécernacserjék között, és lélegzet-visszafojtva nézték Szent Erzsébetet, aki meztelenül fürdött a folyóban. És mindennap vittek virágot Gizike Schladt sírjára.” *im.* 118.

83 „Az idősebbik Kiss Kurányi gyerek lehajolt, kivette a vízből a szegfűket, a földre dobta őket, a befőttesüveget pedig a fekete márványból készült sírkövhöz csapta. [...] Akkor hátráltak néhány lépést a gyerekek, zsebükből parittyát vettek elő és rengeteg apró kavicsot. [...] Mire a kavicsok elfogytak, Gizike Schladt már nem mosolygott. A vastag üveg annyira összeroppedezett, hogy nem is látszott ki alóla a kis, ovális fénykép.” *im.* 124.

84 *im.* 143.

85 Gion Nándor 1985. *Az angyali vigasság* = É/III. 448.

86 „Mezítlábos koromban szívesen csatangoltam a temetőkben. Házunk körül temetők voltak, békés, csöndes temetők, én naphosszat elnézegettem a fekete és fehér márvány sírköveket, megbarátkoztam a halottakkal, akik már senkinek sem tudtak ártani.” Gion Nándor 1994. *Napló részletekben* = É/V. 20.

87 „[Gion Nándor] nem felejtette el megemlíteni, hogy a szovjet hadsereg mögött ólálkodó hős partizánok hogyan kínozták, erőszakolták és öldösték a magyarokat, hogyan ritkították meg a Ferenc-csatorna környékén elterülő magyar falvak lakosságát, vagy azt, hogy lejjebb, a Tisza legdélibb szakaszán miként mérszárolták higgadt módszerességgel a magyar férfiakat. VÉRÁZTATTA TÁJ. Hülyeség! Minden táj vérázattá. Igaz, de van vérázattá. Ez itt délen erősen áztatva van.” Száraz Miklós György: *Lenn Délen = Magyar Nemzet*, 2007. ápr. 28.

1919-ben is, amikor a lakosságnak az életét mentve északra kellett húzódnia, ha nem akart áldozattá válni.⁸⁸ Ez alól Szenttamás annyiban volt kivétel, hogy 1848-ban az ostromlott településen rekedt magyarság a martalócok kegyetlenkedéseinek esett áldozatul⁸⁹, illetve 1918-ban végigbotoztatást és szabadrablást kellett elszenvednie. Az már az iskolai történelemkönyvekből is ismert, hogy 1944 végén és 1945 elején szinte az összes délvidéki település magyar férfilakosságát megtizedelték.⁹⁰ Az 1941-ben született Gion saját gyerekkorát így foglalja össze egy helyen: „A vérengzéseket követően azonban helyreállt a rend és a béke: szépen elvultunk a sírkövek és a folyó mellett.”⁹¹ Nyilván lehet itt csak a konkrét sírkövekre is gondolni, de talán lehet tovább is...

A temetőkhöz kapcsolódó szomorú történetek azonban sajnos Gion számára sem értek véget a második világháború végével. Amikor a délszláv háború idején kezdett szétesni az a rendszer, amelyet a második világháború végén tömegsírokra alapoztak, nemcsak a régi tömegsírok kerültek elő, hanem újabbak is „keletkeztek.” A *Mosolyra figyelni* című naplójegyzetszerű elbeszélésben például nem tudni pontosan, hogy a már Magyarországon élő Gion Vajdaságban maradt ismerőse melyekre gondol, amikor mindenképpen „a legújabbban feltárt tömegsírokról” akar beszélgetni az íróval.⁹² Jellemzőnek tartom viszont, hogy ez az, ami a vajdasági barátot ekkoriban a legjobban foglalkoztatja.

A temetők kegyetlen realitását Gion a haláltáborot megjárt zsidó asszony és gyermekori játszótársa, az egykori német katona balladisztikus szépségű történetében oldja fel a *Zongora a fehér kastélyból* című regényben, így mutatva alternatívát, hogy az emlékezés eme kiemelt színhelyei nemcsak a pusztulás és a felejtés, hanem a bocsánatkérés, sőt a kiengesztelődés helyszínei is lehetnek.⁹³

Amit Foucault a temetőknek és a tükör jelenségének az összefüggéseiről mond, az különösen igaz a Gion műveiben megjelenő Szenttamásra, azzal a megkötéssel, hogy ott a temetőben a városka lakosságának egykori képe tükröződik még látványosabban. A különböző temetők emlegetése, illetve gyakori szerepeltetése részben utal az egzotikumokat is tartalmazó, még mindig színes helybeli nemzetiségi palettára, másrészt a temetők a múlttal, a veszteséggel szembesítő hiány-leltárak is, hiszen azon közösségek egy része már nincs meg a településen, amelyeknek a temetője még megvan.⁹⁴ De ezek a temetők is csak addig emlékeztetnek, amíg a többi személy, illetve közösség kegyelete tart. A temetők ugyanis önmagukban csak korlátozottan képesek előhívni a kegyeletet: a lakosok csak addig tartják tiszteletben őket, amíg személyes emlékeik is vannak az ott

88 Papp György: *Nagyszaladás? De melyik? – Történelmi sorsfordulók emlékezete = Adryantól Adorjánig, Tóthfalu, Logos Grafikai Műhely, 2003. 247–256.*

89 Szomorú mementóként alkották meg ennek emlékére a mind a mai napig a település hivatalos szerb nevéként funkcionáló *Szrbobrán* 'szerb erőd' nevet, amelyet Gion Nándor általános iskolai tanulmányai alatt úgyannyira kötelezővé tettek, hogy hivatalos használatban a *Szenttamás* nevet nem is volt szabad leírni.

90 A gazdag szakirodalomból lásd: Matuska Márton: *A megtorlás napjai*, Forum, Újvidék, 1991, Cseres Tibor: *Vérbosszú Bácskában*. Magvető Kiadó, Budapest, 1991.

91 Füzi László 1998. „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését.” *Gion Nándorral beszélget Füzi László = É/V. 264.*

92 Gion Nándor 1998. *Mosolyra figyelni = Mit jelent a tök alsó? = É/IV. 685.*

93 Uő: 1994 k. *Zongora a fehér kastélyból = É/III. 478–479.*

94 „A házakkal szemben [...] kezdődnek a temetők: a református temető, amelyet mindenki német temetőnek nevez, mivel a reformátusok majdnem mind németek voltak, és a zsidó temető. Pusztulásra ítélt temetők – nincsenek már sem németek, sem zsidók a városban –, legalább húsz éve nem hoztak ide egyetlen halottat sem.” Uő: 1971. *Ezen az oldalon = É/IV. 59.*

nyugvókról. Az idő előrehaladtával viszont, ahogy személyes emlékeik halványulnak, úgy számolják fel a temetőket is.

Fakuló tükörről van tehát szó, amelynek egyre csökkenő erejét láthatjuk azon, ahogy az emlékezés terét lassan, majd egyre gyorsuló tempóban felszámolja a még élők praktikus érdeke. Így derül ki a „változhatatlanság”, a „végérvényesség” toposzáról, az „időtlen-ség” és az emlékezet (megőrzésének) szimbolikus teréről a szomorú realitás, hogy ahogy az emlék(ezés) nem örök, úgy az emlékhelyek sem azok. Így lesz tehát először a zsidó temető kapujából tüzelő⁹⁵, majd a német temető legdíszesebb sírkövéből utcai kispad⁹⁶, amit a további feltartóztathatatlan pusztulás követ. Mert a kihalt közösségek fölöslegessé vált temetőit Szenttamáson nem őrzik meg műemlékként sem⁹⁷, hanem végleg eltüntetik, hogy rajtuk terjeszkedhessen tovább a falu: „a zsidó, a német, a nazarénus és az ókatolikus temetőt már ledózerolták, házak épültek a helyükön, új lakók költöztek be, esetleg az újabb háborúból hozott tőkével. Velük kissé nehezebben értek szót, és nem csak azért, mert legtöbben nem beszéltek az anyanyelvemet.”⁹⁸ A temető tehát Gion műveiben – már a koraiakban is – egyfajta átalakulásra is képes, de ez az átalakulási folyamat, habár sokban emlékeztet Foucault második tételére, szöges ellentéte annak: a temetők ebben az átalakulásban végül teljesen megszűnnek kivételezett helyek, és így heterotópiák lenni.

95 „A zsidó temetőnek már a kapuja sincs meg, Romoda, az ácsmester ugyanis egy hideg téli éjszakán kiemelte a helyéről, hazavitte és feltűzelte.” Uo.

96 A személyes emlékezet és a kegyelet összefüggésére mutat az, ahogy válogatnak a sírkövek között, mielőtt elviszik a kispadnak valót: akire emlékeznek, annak a sírkövét is tiszteletben tartják; akit nem, annak a sírkövét már viszik is. Vö. *im.* 61.

97 „Azóta földgyaluvál elsímitották a zsidó temetőt és a német temetőt is.” Gion Nándor 2002 e. *A nőkről* = É/V.

98 Füzi László 1998. „Nincs időm észrevenni a történet eltűnését.” Gion Nándorral beszélget Füzi László = É/V. 265.